

Rituele topperigheid

Reflecties op de toenemende aandacht voor rituelen binnen de gereformeerde stroming

R.Ruard Ganzevoort

Kontekstueel 14(3), 2000, 27-30

SUMMARY

Ritual Struggles. Reflections on the Increasing Attention for Rituals in the Reformed Tradition.

In a special issue of the journal, this paper evaluates four contributions on the meaning of rituals, and on the reluctance of the classical reformed tradition to accept this meaning. The author argues that the discussion among classical reformed theologians itself has ritual tendencies, that are functional in legitimating the use of ritual. Using ideas of French philosopher Jacques Ellul, the dynamics of sacralizing and desacralizing powers can be understood as inevitable. Both rituals and resistance against ritual are needed to realize that we are dealing with the mystery of God that is revealed, but withdraws from any human to control it. This paper reflects on the interaction between trauma and identity using the metaphors of scars and stigmata. Two different attitudes toward trauma are described that need to be connected dialectically. The first sees trauma as an 'alien' intrusion that calls for resistance. The latter sees trauma as integral to identity development. Implications for theological reflection are sketched.

(verschenen in themanummer over rituelen, reflectie op bijdragen van vier schrijvers over de waarde en risico's van rituelen)

Een paaskaars, Thomas-celebration, een brief in zee, de kinderdoop. Op verschillende manieren is in de artikelen van dit nummer zichtbaar geworden dat rituelen onder ons leven en herleven¹. Het is een verdienste van de redactie

¹ Op het moment van schrijven stonden de bijdragen van Van Essen, Juffer, Van der Kooij-Dijkstra en Troost tot mijn beschikking.

dat zij een poging heeft gedaan een beeld op te roepen van de veelkleurige aandacht voor rituelen binnen de gereformeerde gezindte. De auteurs van de verschillende artikelen beschrijven hun ervaring daarmee en hun zoeken naar legitimering daarvoor. Dat heeft iets herkenbaar gereformeerd, evenals de vraag die de redactie voorlegde voor deze reflecties: Hoe gereformeerd kun je nog zijn, als je veel ruimte geeft aan de hang naar rituelen?

Op de een of andere manier wordt in de verschillende bijdragen duidelijk dat rituelen en de ruimte ervoor zich ontwikkelen tegen de verdrukking van de gereformeerde traditie in. Ik formuleer het met opzet zo scherp om de vragen zo helder mogelijk op tafel te krijgen. Rob van Essen beschrijft dit dilemma uitgebreid. Hij schetst de opkomst van rituelen en het principiële verzet ertegen. Zelf erkent hij de waarde - ja: noodzaak - van rituelen als vensters op het heil, al stemt hij toe dat het gevaar van syncretisme bestaat als de cultuur teveel invloed krijgt. A.F. Troost grijpt terug op Augustinus en de leer van de drie ambten van Christus om zo te komen tot een evenwichtiger visie op de eredienst. M.A.T. Van der Kooi-Dijkstra profileert zich vooral in onderscheid met de psychotherapie en ziet dan een meerwaarde van het geloofswaard en de (ook) therapeutische werking van het ritueel. A. Juffer tot slot is vooral bezig met een exegetische operatie om de invulling van een bepaald ritueel (de kinderdoop) te onderbouwen.

Treffend zijn de vragen die de auteurs zichzelf stellen en de opmerkingen tussendoor. Meer nog dan de strekking van hun betoog onthullen die een gereformeerde levenshouding. Zo memoreert Van Essen tussendoor de vanzelfsprekendheid dat het evangelie in elke tijd en cultuur een kritisch tegenover moet bieden. Troost merkt in de marge van zijn pleidooi voor aandacht voor de huidige cultuur op: 'ik wil mij door die tijd niet laten ringeloren'. Van der Kooi-Dijkstra vraagt na de beschrijving van haar casus allereerst of het pastoraat hier niet (teveel? RRG) de kant van psychotherapie opgaat. En Juffer noteert voor hij zich stort op de exegese dat de vragen elders zijn opgekomen, namelijk in de verschuivende visie op de kerk.

GEREFORMEERDE TOBBERIGHEID ALS PARADOX

Ik proef in dat alles een tobberigheid die mij als mede-gereformeerde niet vreemd is. We constateren dat er allerlei verschuivingen optreden in de samenleving en dus ook in de kerk. We merken dat dat ook in onszelf gebeurt. We ervaren dat het goed is, prettig, vruchtbaar, zelfs heilzaam. Maar dan herinneren we ons gelukkig net op tijd dat we ons als gereformeerden te verantwoorden hebben. We leveren ons natuurlijk niet uit aan de tijdgeest, noch aan traditie en dogmatiek, maar we dienen wel in de lijn van die traditie en van dat door de dogmatiek bepaalde schriftverstaan voldoende aanknopingspunten te vinden voor een legitimatie. Zo ontstaat een rituele tobberigheid, een theologische dans volgens vaste patronen. De functie daarvan lijkt mij dat we er ruimte mee creëren voor wat goed en nodig is,

terwijl we tegelijk het houvast bewaren. Door voldoende te tobben maken we immers onszelf en anderen duidelijk dat we niet zomaar wat doen. We zijn nog steeds verantwoordelijke mensen, betrouwbare gereformeerden.

De relativiteit van dit 'spel' wordt duidelijk als we zien dat de legitimatie die we vinden niet overtuigend is voor wie onverkort de zijde van de traditie en de dogmatiek of juist van de ervaring kiezen, niet voor broeders en zusters uit voorbije geslachten, en niet voor broeders en zusters die over - zeg eens - vijftig jaar onze afwegingen lezen. Zoals voor ons de afwegingen en legitimaties van 1929 duidelijk tijdgebonden, op dat moment bruikbare constructies zijn en niet - wat geclaimd werd - rechtstreeks op de Schrift gebaseerde overtuigingen van eeuwigheidswaarde.

Het gaat dus niet alleen om een bezinning op het ritueel, ook de bezinning zelf heeft rituele kenmerken. Dat is overigens niet bedoeld als een diskwalificatie van die bezinning. Jacques Ellul wijst op een paradoxaal proces in de geschiedenis van het christendom.² Hij stelt dat de wereld door de openbaring van God is gedesacraliseerd, terwijl het christendom een voortdurende sacralisering van plaatsen, tijden, woorden en vormen laat zien. Het mysterie van Gods zelfonthulling (en gelijktijdige verhulling!) wordt in de christelijke leer vervat en onder woorden gebracht, maar het systeem dat zo ontstaat is principieel strijdig met dat mysterie. Voor de moraal, de gemeenschap en ook het ritueel kan hetzelfde gezegd worden. Die paradox leidt tot een continu proces van vormgeving van het verstaan van het evangelie in een concrete tijd en situatie (inculturatie) en tot een gelijktijdig verzet tegen die vormgeving. In dat proces vinden voortdurend reformaties plaats die een verzet zijn tegen ingesleten culturele vormen, terwijl ook de reformaties zelf sterk cultureel bepaald zijn.

DE FUNCTIE VAN RITUELEN

In dat licht kunnen we ook de hernieuwde aandacht voor de functie van rituelen, én de kritiek erop verstaan. De rationalistische soberheid die de gereformeerde stroming is gaan kenmerken is tegelijk kritiek op en deel van een brede culturele beweging. Net zo is de herwaardering van rituelen deel van de cultuur om ons heen, vrucht van de gereformeerde cultuur, en kritiek op diezelfde cultuur. Ze herinneren ons eraan dat de mens meer is dan het verstand, dat lichaam en emotie behoren tot ons schepsel zijn, en dat het christelijk geloof niet mag worden versmald tot leerstellingen, zoals Van Essen laat zien. Net zo verwijst de religieuze ervaring in het ritueel naar dat wat een materialistische en rationalistische wereldvisie niet kan benoemen, zoals in het artikel van Van der Kooi-Dijkstra zichtbaar wordt.

² Jacques Ellul, *Subversief christendom*. Kampen, 1987. Zie ook mijn verwerking van zijn gedachten in R.R.Ganzevoort, *The splintered cross. Changes and chances for the church in postmodern times*. In: J. Hallebeek & B. Wirix (Eds.) *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*. Zoetermeer, 1996.

Voor een evaluatie van de waardering voor rituelen en van de kritiek er op is het zinvol na te gaan wat de functie ervan is. Godsdienstwetenschappers hebben op velerlei manieren beschreven hoe rituelen van belang zijn voor de geloofsgemeenschap.³ Net als leerstellingen en morele normen zorgen ze voor de versterking van de religieuze groep en voor het omgaan met dat wat ons in het leven overkomt. De gemeenschappelijke duiding van het leven en de gemeenschappelijke gevoelens worden vormgegeven en tot stand gebracht in de rituele handelingen. Dit is, zou men kunnen zeggen, de sociale betekenis van leer en ritueel. De theologische betekenis ligt in het symboliseren, dat wil zeggen in het present stellen van de werkelijkheid van God. Dat gebeurt in het ritueel, maar niet minder in het dogma, de gemeenschap of de moraal.

Het ritueel belichaamt het geloof. In een 'heilig spel' worden de zintuigen ingeschakeld om ontvankelijk te maken voor de ontmoeting met God. Het symbool verbindt onze innerlijke betekenissen met dat wat van Godswege op ons toekomt. Tijden, plaatsen, woorden en handelingen worden geladen met religieuze betekenis, worden 'heilig'. Daardoor kunnen wij de ontmoeting met de Heilige ervaren in het deelnemen aan de symbolische rituelen. De zondag - en vooral het uur tussen 10 en 11 - wordt bij uitstek een heilige tijd, toegewijd aan God. Het kerkgebouw wordt een heilige plaats, enzovoorts. Deze sacralisering heeft ook de Reformatie niet kunnen tegenhouden. Ook anti-rituele stromingen zoals het evangelicalisme hebben duidelijk rituele trekken. Rob van Essen wijst bijvoorbeeld op de stille tijd en de zegen. Evangelische samenkomsten kennen tal van vaste geritualiseerde vormen, tot en met de spontane responsies bij gebeden en preken, vaste patronen voor gebedsgenezing en exorcisme, de rituele herhaling van bepaalde woorden in liedteksten en de soms clichématige herhaling van eenvoudige dogma's als de vier geestelijke wetten. Voor de gereformeerde gezindte is te denken aan de omgang met belijdenisgeschriften, de gewenste kleding bij de kerkgang, het huisbezoek en de handdruk bij het opbrengen van de predikant, enzovoorts.

DE GRENS VAN RITUELEN

Als rituelen zo breed voorkomen (in alle stromingen) en zo essentieel zijn voor de beleving en vormgeving van de ontmoeting met God, hoe moeten we dan de kritiek op rituelen verstaan? Ik heb al gesuggereerd dat ook die kritiek rituele trekken heeft. Ze voltrekt zich volgens vaste patronen, zoals het beroep op het beeldenverbod, op het primaat van het Woord (en dus de ratio boven de beleving), op de loyaliteit ten aanzien van de vaders, op de angst voor het insluipen van syncretisme. Die rituele kritiek is daarmee een belangrijke weg om het gereformeerde zelfverstaan te handhaven. De gereformeerde stroming is net als alle andere religieuze stromingen ernstig ontzuild. Van een eenduidig systeem van overtuigingen, gedragingen en vormen is geen sprake meer.

³ K. Davis, *Human society*, New York, 1949; M.B. McGuire, *Religion. The social context*, Belmont (Cal), 1992

Daarmee staan we voor de opgave nieuwe markeringen te vinden voor de eigen identiteit. Dat betekent dat het verschil met anderen moet worden bepaald en het eigene onder woorden moet worden gebracht. Een van de vormen daarvoor is het verzet tegen rituelen.

Is dat verzet legitiem? Ik zou niet weten waarom niet. Het verzet vervalt makkelijk in een dode vorm, maar dat geldt voor alle rituelen. Zodra de relatie tussen het symbool en de betekenis wegvalt is het ritueel dood. Zo weten talloze kerkgangers (waaronder ik) niet precies wat de betekenis is van de verschillende liturgische kleuren, zodat die kleuren niet bijdragen aan de ervaring van de ontmoeting met God. Net zo heeft de rituele kerkgang sterk aan heiligheid ingeboet; gebrek aan ontmoeting met elkaar werkte door in een minder beleven van de ontmoeting met God in de kerk. En op precies dezelfde wijze zullen velen (waaronder ik) moeilijk kunnen begrijpen waarom er over rituelen zo moeilijk moet worden gedaan.

De betekenis van het verzet is in het licht van de paradox van Ellul echter ook positief te waarderen. Het waarschuwt ons dat elke sacralisering tegelijk de vormgeving is van het geraakt zijn door God en de vervorming ervan. Zodra de ontmoeting met God wordt geritualiseerd wordt ze tegelijk verraden. Het verzet tegen het ritueel roept ons dan ook bij de vormen vandaan naar de leegte of de volheid van het geheimenis. Het ritueel is niet minder, maar ook niet meer dan het symboliseren van de ontmoeting met het mysterie, met de God die altijd anders, meer en hoger is dan wij bidden of beseffen.

DE GELIJKE BOODSCHAP VAN RITUEEL EN ANTI-RITUEEL

Zo bezien zijn de herwaardering van rituelen en de kritiek op rituelen bezig met dezelfde paradoxale geloofsactie. Ze brengen ons tot de 'onmogelijke' ontmoeting met God. Het ritueel ontsluit wegen tot die ontmoeting die wij niet in de hand hebben en maakt ons zo ontvankelijk. Het verzet ertegen roept ons weg bij elke poging het ritueel zo vorm te geven dat we de ontmoeting in de hand krijgen. Het ritueel verzet zich tegen het dogmatisme dat de beleving onderdrukt. Het dogma benadrukt de soevereiniteit van God die niet in een menselijk ritueel gevangen kan en mag worden. Het ritueel benadrukt de soevereiniteit van God die niet in een menselijk dogma gevangen kan en mag worden.

De vraag van de redactie leek op zoek te zijn naar de grenzen: Hoe gereformeerd kun je nog zijn, als je veel ruimte geeft aan de hang naar rituelen? Dan komt het aan op het vinden van de juiste balans. Een beetje ritueel hebben we wel nodig, maar het mag niet ten koste gaan van het gereformeerd zijn. Ongemerkt is daarmee 'gereformeerd' gelijkgesteld aan bepaalde dimensies van het geloof, zoals het dogma (of breder misschien de ratio). De vraag zou dan ook op zijn minst ook omgekeerd gesteld moeten worden: Hoe gereformeerd kun je nog zijn, als je weinig ruimte geeft aan de hang naar rituelen?

Voor zover 'gereformeerd' te omschrijven valt, er hoort in elk geval bij dat de volheid van Gods openbaring en de totaliteit van het menselijk bestaan serieus genomen worden. Het gaat tenminste over de soevereiniteit van de trinitarische God en de balans tussen de verschillende dimensies van het mens-zijn. Er is minimaal aandacht voor het persoonlijke en het verbondsmatige (collectieve). Dat blijkt vervolgens op talloze wijzen te kunnen worden ingevuld, en meer of minder ruimte te kunnen geven aan expliciet rituele vormen.

In de geschiedenis heeft het christendom allerlei culturele aardverschuivingen meegemaakt. Steeds weer zijn vormen en overtuigingen gevonden waarmee in die tijd en situatie Gods stem gehoord kon worden. Telkens weer is op nieuwe wijze de Schrift verstaan als Gods openbaring. Steeds weer meenden christenen dat hun contingente interpretatie eeuwig juist was. Het hoort bij zulke verschuivingen dat we - tegen de geldende traditie in - allerlei bewegingen en vernieuwingen zien optreden (reformaties) en evenveel verzet (contra-reformaties). Beide zijn van belang in de paradoxale strijd die noodzakelijk is in de voortdurende actualisering van de betekenis van het evangelie. Beide zijn nodig om te blijven beseffen dat het uiteindelijk gaat om het geheim van God dat ons is geopenbaard en dat zich tegelijk onttrekt aan elke menselijke poging er de hand aan te slaan.